

ӘОЖ 923.2

**С. ҚОЖАНҰЛЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТШІЛІК ТУРАЛЫ
КӨЗҚАРАСТАРЫ**
VIEWS OF S. KOZHANULY ON STATE

С.ӘБУШӘРШҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада С. Қожанұлының мемлекетшілікке негіз болатын факторлар туралы пікірі сөз болады. Онда ХХ ғасырдың басындағы большевиктердің Орталық Азиядағы іс-әрекеттерінің салдары көрсетілген.

Сондай-ақ мақалада жер-территория, тіл, мәдениет, астана, мал шаруашылығы мен егіншілік және білім беру жүйесі мемлекеттің іргетасы ретінде дәйектелінеді. Әсіресе, ұлттық мемлекет құрылмай елдің және үкіметтің ісі оңды шешілмейтіндігі Қожанов тарапынан атап өтілген.

Қожанұлы мемлекетке негіз бола алатын мал шаруашылығы және диқаншылыққа көңіл бөлгенді жөн көрді. Мұны да бір мемлекет болудың жолы деп қарастырды. Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызы бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Мақала авторы мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек деген Қожанұлының пікірімен Қазақстанның қазіргі жағдайын сабақтастыра қарастырған.

Түйін сөздер: Мемлекетшілік, ана тілі, ұлттық мәдениет, дәстүр, жер-межелу, кадр, астана.

Summary

The article describes the foundations of statehood factor in S.Kozhanuly marks. There specified action of the Bolsheviks in Central Asia in the early twentieth century. As well as in the article specifies learning system as the foundation of the state, as land territory, language, culture, capital, ranching and farming,

Especially Kozhanov noted until a government is formed by the nation-state is not to find the right solution. And it is considered as a way to become a state. Nevertheless, there is one factor better than more significant in the formation of the state. It is the problem of training of national personnel, dedication industry of culture. Author considered about today's problems in Kazakhstan with the opinion Kozhanuly about that culture is a support, independence, and protection.

Keywords: statehood, native language, national culture, traditions and land demarcation, human resources, capital.

---

* философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philosophy, Sc. Associate Professor., p. Fellow of the Research Institute of Turkology, Turkistan-Kazakhstan. E-mail: afrasiab_2004@mail.ru

Алаш ардагерлерінің мұрасын не үшін қарастырамыз? Әрине, тағылым алу үшін. Ол қандай тағылым? Өткенді байыптап, қазіргісін бағдарлап, болашақты болжау үшін, қазіргі ұстанған бағытымыз, таңдалған жолымыз қандай болуы керек деген сауалдардың жауабын табу үшін аталмыш мұраны қарастырамыз, сөйтіп қоғамымызда орын алған терісті түзету, жіберілген кемшіліктерді кетіру тәсілдерін ұсыну үшін қажет. Мемлекеттілігіміздің сапасы мен сипатын анықтау үшін де керек. Олардың еңбектерін құр оқып, конференциялар өткізумен ғана шектелсек, олардағы ой-тұжырымдарды өнімді пайдаланып іске асырмасақ, дүниетанымымызды сәйкестендіріп, саяси сауатымызды асырмасақ, уақыт пен қаржының бекерге кеткені деп осыны айтады. Әсіресе, идеологиямызды негіздеуге, оқу жүйесінің дамытылуындағы, насихат саласындағы жұмысымызға пайдаланбасақ еңбегіміздің бос кеткені.

Қожанұлы мұрасын қарастырған авторлардың төбесі әжептәуір, бірақ та олардың бірсыпырасының мақала-кітаптарында теориялық жағынан талдап қорытудың жетіспей, алашордашылардың идеяларын бүгінгі Қазақстанның жағдайымен қабыстыра таратып жазу жағы да кемшін тартып жатады. Жалпы алғанда, алашордашылардың мұрасын бағалағанда, олардың ұлттық мүдделерді қорғауы мен ұлттық идеяларын іске асыру бағытындағы әрекеттерін өздерінің қаншалықты бағдарнамалық міндеті ретінде алға қойғандығына зер салып қарау керек. Осы тұрғыдан ойды сабақтасақ, қазіргі қоғамымыздың зиялылары болсын, жазушы-ғалымдары немесе әр сатыдағы шенеунік-басшылары болсын, олардың қызметін қазақтардың ұлттық идеясына қалайша қызмет етіп, ұлттық мүдделерді түгендеу дәрежесіне жеткендігіне, қазақтың ұлттық болмысын сақтап қалуға бағытталған іс-әрекеттеріне қарай бағалауымыз керек. Алашшылар мен қазіргі белсенді топтың арасындағы ұлттық идеялық жағынан тығыз байланысты көре алып жүрміз бе?

Бұл ретте Қожановтың мұрасын қарастырып, мақала-монографиялар жазып, жұртты олардың ұлттық идеяларына қанықтырып жүргендердің алашордашылардың ұлттық тұғырдағы талап-тілектерімен қазіргі қазақтың жағдайынан, бітім-болмысынан туындаған жадағайлықты неліктен салыстыра-салғастыра жазбайтынына таңым бар. О кездегідей, бүгінгі заманда да бір формациядан екіншісіне өту - өларадағы қиыншылықтарды бастан өткерудеміз ғой. Сондықтан Қожановша айтсақ, не істеу керек, қандай істі атқару керек екендігінің жауаптары сол авторлардың еңбектерінен

табылып-ақ жатады. Бұл түптің түбінде қазақтың біртұтас халық-этнос ретіндегі аман қалуының мәселесі!

Қазаққа, оның ұлттық құндылықтарына қарсы сөз айтқандарға, қазақтың түбегейлі ұлттық мүдделеріне қарсы жұмыла жұмыс істеп жатқандарға қарсы шығу, алапат соғыс ашу – жоғары интеллектісі мен намысы барларға ғана тән қасиет, іс, әрекет. Сондықтан бірінші кезекте қазақтың шын жанашырлары мен ұлтжандыларының шығармаларына ғана емес, тағдырына да алаңдай білетін жандар көп болса ғой, піркін.

С. Қожанұлының шікірінше, мемлекетшілікке негіз болатын факторлар мыналар:

1. Мемлекеттік-саяси жүйе жөніндегі жат пиғылдарға, оның ішінде социалистік идеяларға сыни көзқарас.
2. Жер-территория мәселесі.
3. Халық саны мен оның орналасу тәртібі, яғни этникалық құрамы.
4. Мемлекеттік құрылымдардың халықтық-ұлттық сипаты. Яғни қоғамдық қатынастар мен тәртіптерді жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне, этностық бітім-болмысына қарай ыңғайлай құру.
5. Олардың бірден-бір экономикалық негізі ретінде мал шаруашылығы мен диқаншылықты пайымдау.
6. Мемлекеттік ашараттың халықтық әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрге негізделінін құрылуы.
7. Ұлттық мәдениет – тәуелсіздіктің құралы және қорғаны.
8. Ұлттық тіл және мектеп.
9. Ағарту мәселелерін ұлттық негізде ұйымдастыру.
10. Ұлттық кадрлар мен интеллигенттерді, олардың халықтық-моральдық қасиеттерін қалыптастыру.
11. Әлеуметтік әділдікті орнықтыру және жемқорлықты түп-тамырымен жою.
12. Әлеуметтік-саяси және рухани орталықтың қалың қазақ ортасында болуы және онда қазақи сипаттағы ақпараттық кеңістіктің орнығуы.
13. Түркістаншылдыққа көзқарас (федерализм).

С. Қожанов алғашқыда Қазан төңкерісі әкелген азаттықтың алдамшы елесіне риясыз елігіп ерген еді. Мемлекеттіліктің мәртебесін сол социалистік идеялардан, большевиктердің ұрандатқан іс-әрекеттерінен іздеді. Сол сияқты Санжар Аспандияров та «Біз өз жұмысымызда, сөз жоқ, орыстық демократиялық ұйымдарымен үзеңгілес болмақпыз...», - деп жазыпты [1, 289]. Алайда, көп уақыт өтпей-ақ, Қожанов большевиктер істерінің басбұзарлықпен іліктес екендігін, Қазан төңкерісінің Орталық Азия жерінде адам айтқысыз зорлық-зомбылық жолымен жүргендігін көрді.

1917 ж. Ресейде басталған революцияның және азамат соғысының нәтижесінде ашаршылық жайлаған Түркістан аймақтарында, аудан-қалаларының көшелерінде шұбырып жүрген, әсіресе қырылып жатқан

қазақтарды көруге болады. Далада біреуді біреу талап, әлі келгендер басқалардың азық-түлігін, малдарын тартып алып жеп жатыр. Түркістанда қазақтан ұршақ қалуына көз жетпейді, бұл жердегі жұрттың жақын арада жақсылық болар деген үміті аз. Ақыры не болары белгісіз. 23 мың пұт астық келіп еді. Оны біз союз болып келдік деп орыс пен ноғай алып қойды. Екі-үш күнде бұл астық жоқ болды. Азық комитетінің бастығы да орыс болды. Көпшілік 4 жылдан бері жан сақтау үшін әбден жүгенсіз боп кетті. Қара табан сорлы кедейлердің ақысын жеп байлар жүр [2, 10].

Әрине, апаршылық пен тәртіпсіздік бүкіл халықтың мінез-құлқын әбден өзгертіп жібереді. Мұның бәрі, біріншіден сол кездегі қазақтың қоғамдаспашы өмір сүріп, шаруашылығын түзеп кете алмағандығынан. Екіншіден, оларды жөнге салатын, қорғайтын жанашыр төл мемлекеттік құрылымының жоқтығынан орын алып отырған жәйт. Сөйтіп, ел иесіз қалды.

Қазақ қоғамындағы барлық тоқырау мен тозу – бодандық қамытын кигендіктен, халықтың өзіндік саяси құрылымы мен ұйымының, яғни төл ұлттық мемлекетінің болмауының, дәстүрлі мәдениетінің тоз-тозы шығып кетуінің, халықтың шашыраңқы және тығыз орналаспауының нәтижесі. Сондықтан қолында күші барлар не істемейді дейсіз? «Бассыз үйдің иті осырақ» дегендей, орыс большевиктері мен жұмысшылары Түркістанда өз білгенінше және қалағанынша революцияны жүзеге асыруда бассыздықты шектен шығарып жіберді. Бодандық қамыты аздай, бір формациядан екіншісіне, яғни феодалдық-капиталистік жүйеден социализмге бірден өтудегі үдерістер қазақ қоғамының тас-талқанын шығарды. Тегеурінді саяси-қоғамдық ұйымдары болмаған, тіпті сонау рулық-тайпалық құрылымның нышаны да қалмаған, саяси сауаты төмен, ұйыспаған халық не қарсылық көрсете алар еді! Дүлей күштің аты – күш. Сондықтан қоғамда жамаандықтың барлық түрлері бой көтерді. Өзгерісті халықтың тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлай жүргізу большевиксымақтардың ешқайсысының қаперіне де кіріп шыққан жоқ. Нәтижесінде қазақ бәрінен жұрдай болды: мал-мүлкінен, жиған мүкәммал дүниесінен, көркем мінез-құлқынан, мейірім-шапағат деген қасиеттерден айрылды да қалды, тіпті туған-туыстық қатынастардағы жөн-жоралғылар ұйқы-тұйқы болып бұзылды. О кездегі өлара аттай 30-35 жылға созылды.

Ал 90-жылдарда басталған өлара қазаққа оңай тиген жоқ. Өлара дегеніміз ескі ай мен жаңа айдың арасындағы мерзім, түн қараңғылығы ғой. Міне, сол қиын-қыстау кезден әуірімдеп шыға алдық, тіпті дамыған 50 елдің қатарына да қосылдық. Ендігі мақсат өркендеген 30 мемлекеттің қатарынан орын алу. «Адамзаттың негізгі арманы – тіршілігін көркейту». «Нұрлы жол» – келешекке бастар жолдың, жаңа

экономикалық саясатты жүзеге асырудың арқасында, сөз жоқ, тұрмысымыз «Біріккен Араб әмірліктері» (мысалы, Әбу Даби – газельдің әкесі, яғни киіктің түрі, қарақұйрық деген мағынада. Орталығындай) еліндей болмаса да жарқырай өсіп, өркен жайып гүлдене бермек. Сол өлара кезінде кейбір шенеуніктер нарық қарық қылады деп, ойланбастан, оны ата-бабаларымыздан қалған құрылымдай көріп, асыға-үсіге, өлермендікпен орнықтыруға кірісіп, капитализмге жедел өту керек деп өзеуреді емес пе? Оларды басшыларымыз райынан қайтармағанда бүгіндері не күй кешетінімізді бір құдайдың өзі ғана білер еді. Басшылар жедел, кенеттен болатын өзгерістердің табиғат үшін де, қоғам үшін де, бүтін басты ұлт үшін де, жекеленген адамдар үшін де аса қауіпті зардаптарының болатынын тереңнен түсінген еді.

Қадап айту керек, XX ғасыр басындағы Қазақстанға экспортталынған, күштеу арқылы орнықтырылған жүйенің кесір-кесапатының зардабын айтып тауыса алмассыз. Бұған Қожанұлы еңбектерінен-ақ көз жеткізуге болады. Ол большевиктердің жергілікті халықты революциялық өзгерістер үшін құрбандыққа шалып жіберуден тайынбайтын пиғылдары мен әрекеттерінің зиянды, теріс екеніне жұрттың көзін жеткізу үшін, жиренту үшін бірсыпыра мақала жазып, баяндамалар жасаған («Өзін большевиксінгендерге»). «Осы күні Русия мемлекетін бір үлкен ауру әлсіретіп отыр. Бұл аурудың шын аты – надандық, өтірік аты – болшеуизм», - деп жазды. – Большевизмді балалатқан социал-демократтар партиясы. Социал-демократ партиясы – Еуропадағы туған партия. Сол себепті оның програмы да Еуропаның тіршілігіне үйлесімді етіп жасалған». Ол Еуропадан Ресейге, одан қазақ қауымына бұзылып-бұрмаланып келіп, халықты қантөгіске әкеліп соқтырды. Шарттары шикі өзгерістерге өлермендікпен ұмтылу – айы жетпеген баланы асығыс дүниеге пығарамын деген сықылды ақымақтық». Қожанов басқа елдердің институттарын көшіріп, орнықтырудың зардабы жөнінде ойын сабақтай келе: «Олардың Троцкий дегені жақында бір сөйлеген сөзінде бұл үлкен өзгерісті Русияда тәжірибе (опыт) қылып қарайық деп жүрміз дегенді айтты. Олардың нағыз шын ниеттері сол екені рас. Олар Русияға оның қонбайтынын білсе де, «әйтеуір бір тәжірибе болсын – неміз кетеді» деген ойда жүр. Соның үшін Русияға шын жаны апыған, анық халық азаматтары бұл іске жан-тәндерімен қарсы» [2, 293-294].

Нәтижесінде зұлымдық күшейіп Г. Сафаров «Правдада» басылған мақаласында («Түркістан») «Революцияның алғашқы күндерінде-ақ Түркістандағы Совет өкіметі темір жол бойындағы ат төбеліндей ғана орыс жұмысшыларының өкіметі ретінде орнады. Түркістандағы пролетариат диктатурасының бірден-бір иесі тек қана орыс бола алады деген көзқарас бұл жерде әлі күнге дейін бел алып тұр... Түркістанда еуропалықтар мен мұсылмандар арасындағы ұлттық теңсіздік аттаған сайын барлық нәрседе байқалады», - деп жазған еді [3]. Ол тағы бір мақаласында «бұл елді Махно үлгісіндегі тұрпайы, мән-мағынасы «қызыл гвардияшылық» толқын жайпап өтті. 17-18 жылдардағы ашаршылық кезінде бір миллион қазақ қырылып қалды, деп жазған [4]. Міне, экспорттың зардабы, салдары, нәтижесі осындай болды.

Бұл ретте Н.Ә.Назарбаевтың мына бір ой-тұжырымын тамаша идея деп қабылдауымыз керек. Ол біздер Қазақстанның табиғаты мен топырағынан нәр, қуат алып өскен ұрпақпыз. Әрі қарай ата-бабаларымыздың салған жолымен жүре береміз, ол жол – Мәңгілік Ел жолы, деп кесіп айтты емес пе? Демек, бұл тұжырым біздің мемлекеттілігіміз де, қоғамдық-экономикалық құрылысымыз да қазақтардың төл тарихы, мәдениеті, әсіресе дәстүрлеріне негізделініп жасалынуы тиіс дегенге саяды.

Нарықтық деп аталатын капиталистік жүйе де немесе социалистік қоғам құру жолындағы үдерістер де жалғыз ғана жол емес екендігін тарих, дүниежүзілік тәжірибе, қазіргі өмір шындығы дәлелдеген және оны негіздеуге болатындай жетерлік дәйектер бар. Қазаққа ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдар бойы басып өткен жолын, жасаған мәдени-шаруашылық типі мен бітім-болмысын бұзбастан жаңа заман талаптарына лайықтай сақтап, жалғастыру мен одан әрі дамытудан басқа тәуір, оңтайлы жол жоқ деп білеміз.

Саяси-мемлекеттік жүйенің әр кезде әр алуан түрде бой көтеретіндігін тарихтан білеміз. Ол отаршылдық аппарат немесе компрадорлық буржуазиялық құрылым түрінде де кездесіп отырады. Ал, ұлттық мемлекеттіліктің табиғаты мен таразысы бөлектеу. Бұлардың алғашқы екеуінің халыққа жат антихалықтық сипаттас екендігіне көзі жеткен Қожанұлы өзінің ұстанымдары бейнеленген «Бірлік туының» (газеттің) жығылғанынан соң қазаққа пайдам тиер деген оймен қызыл тудың астында жүруге мәжбүр болған.

Кеңес кезінде әрбір республиканың мемлекеттің туы, шекараларының белгіленгені, астанасының, басшыларының, өздерінің

Компартиясы және оның ОК-і, Министрлер Советі, Жоғарғы Советі сияқты құрылымдарының болғаны белгілі. Бұлардың баршасы, Кеңес тарихы көрсеткеніндей, мемлекеттіліктің сыртқы атрибуттары ғана, ал оның ішкі мәні мемлекеттік машинаның бүкіл саясаты мен іс-қызметінің халықтың қалың бұқарасының жағдайына қаншалықты шын пейілмен қызмет етуінен, ұлттық мүдделерді түгендеп, әрекет жасауынан көрінеді. Әсіресе, бүкіл жер қойнауындағы байлықтың, жер астындағы ғана емес, жер үстіндегі ресурстардың халықтың игілігіне жұмсалудымен айқындалады. Демек, ел, халық, ұлт экономикалық, саяси, рухани, ақырында әлеуметтік тұрғыдан тәуелсіз болмаса, ол дербес мемлекет немесе республика деп аталғанымен ата-бабаларымыздың шын мәніндегі тәуелсіздік жөніндегі арманының, советтік кезеңде көргеніміздей, жүзеге асуы неғайбыл еді. Мұндай құрылымдардың барлық іс-әрекеттері, Қожанұлы көрсеткендей, халықтың ұлт болып ұйысуына, ұлттың тұтастануына қызмет етпеген. Мұны Шығыс елдерінің XX ғасырдың бірінші жартысындағы тарихы айқын көрсетті емес пе? Керісінше, кейбір Шығыс мемлекеттері басшыларының саяси курсының елді ыдыратуға, азғындатуға бағытталып, азғантай топтың мүддесіне қызмет етіп, өздерінің шетелдердегі одақтастары болмыш шетелдік құрылымдар мен компанияларға елдерінің есік-терезесін, тіпті шатырын да ашып тастағанына тарих куә. Сондықтан Индияда М. Ганди бастаған, Дж. Неру қостаған лидерлер ұлт-азаттық күресін тоқтатпады. Осындай жағдай орын алғанда бұл кезең әлеуметтік революцияға барып ұласпай қоймайды. Ендігі жерде халық ел ішіндегі жемқорлар мен арамтамақтардан тәуелсіздігін алуды көздеп әрекеттенетін болады. Олар бәрі үшін халқына, еліне қарыздар екендігін есінен шығарып алған болуы керек. Халықты патша деп біліп, ал өздері оның қызметшілері ретінде уәзипа-міндетін мінсіз атқара білуі керек еді. Бұған Таяу Шығыс және Солтүстік Африканың араб елдеріндегі толқулар куә.

Демек, мемлекеттік мүдделер мен ұлттық мүдделер әрдайым бір-біріне сәйкес келе бермейді. Олар кейде және кейбір елде немесе жерде бір-біріне кереғар болып, сондай-ақ ішінара тоқайласуы да мүмкін. Мемлекеттік жүйе белгілі бір тұлға мен топтың ғана мүддесін діттейтін болса, оның ғұмыры қысқа болмақ. Толғағы пісіп жетілген кездегі жағдайда халықтық толқу басталмай қоймайды. Мұндайда мемлекеттік аппарат бір жағында қалып, бейшара күй кешеді. Ақырында, ұлт, халық және оның мекендеген территориясы болмаса,

епкімнің де басшы-қосшы болып тағайындала да, сайлана да алмайтыны айдан анық. Осыны Шығыс елдерінің басшылары ұғына бастаған сыңайлы.

Ал, Қожанұлы әуел бастан-ақ Ташкентте жүрген кезінде «Кеңес» атты саяси үйірмеге қатысып, оның баспасөз органы «Бірлік туы» газетінің кейінгі уақыттағы редакторы болып істеген, ол газет 1917 ж. қарашаның 26-күні жарияланған Түркістан мұхтариятының да қазақ тіліндегі баспасөз органына айналған еді [5, 8]. Осынау газет беттерінде ұлттық идеяларды кеңінен насихаттауға белсене ат салысқан, кейініректе түрлі лауазымды қызметте жүрген кездерінде де ұлттық идеяны есінен шығарған емес. Қазақ жерінің территориялық тұтастығы қалыптаспай тұрып, толық мемлекетті құру жөнінде сөз болуы мүмкін емес екендігін алғашқылардың бірі болып ұққан жан Қожанов еді.

Алайда, бұл жөнінде РК(б)П ОК-нің шешімі шықпай тұрып, Ленин Түркістанды бөліктерге ажырату туралы ұсынысын айтпағанда, епкім де ештеңе бітіре алмас еді. Айта кету керек, сол межелеудің нәтижесінде формальды түрде (қожа көрсінге) болса да, Қазақ АССР-і, кейініректе ҚССР деп аталған мемлекеттік құрылым жарияланып, мұның өзі формальды түрде болса да қазақ жерінің тұтастығын қамтамасыз етіп, соның негізінде 1991 ж. ҚР пайда болды емес пе? Автономдық республикалардың бірде-біреуі мемлекеттік статусын ала алмады. Шешенстанның ұл-қыздары мен үлкенді-кішілі перзенттері қаншама әрекеттенсе де, әлі күнге дейін Ресей табанының астында қалуға мәжбүр.

Формальды түрде қазақтың ұлттық-территориялық тұтастығы қалпына келтірілген соң, Қазақ ССР-да жергілікті халықты басқару мақсатында ашпарат құрыла бастаған сәтте мемлекеттіліктің атрибуттарының бірі саналатын астананы таңдау мәселесі сөз болып, қолға алынды. Қоғамдық қатынастарды, билік институтын және экономиканы модернизациялаудың, оларды кеңестік жүйенің рельсіне түсірудің нобайы осы кезде сызылды. Мұның бәрі кеңестік принциптердің шегінде жүзеге аса бастағандығы белгілі. Сөйтіп, қазақ жерін біріктірудің алаштық идеясы формальды түрде болса да жүзеге аса бастады. Шекаралар белгіленді. Мұның өзі Е. Көшербай жазғандай, «Қазақстанда, қазақтарда ешқашан шекара болған жоқ. Бүгінгі шекара шебінде ешқашан да мемлекеттілік болмаған» деген жаңсақ сөзді теріске шығарады [6, 2].

Қожанұлы азғантай жері болса қазақтың ұлт болып қалыптасуы мен топтаса өмір сүруіне мүмкіндік туылар еді деп армандаған-тын.

Мысал ретінде Израиль, Сингапур мен Малайзияны алайық. Үшеуі де азиялық елдер. Олардың кейінгі тарихы, өздерінің мемлекеттілігін құрып, экономикасын дамыта алуы, ұлттың прогрессивтік өрлеуі әрқашанда елдің жер көлеміне байланысты емес екендігін көрсетеді. Израильдің (Израиль сөзі иврит тілінде – еврейлер Яковтан тараған, ол Құдаймен күреске шыққандықтан, Құдай оған енді сенің атың Израиль болады және сен адамдарды жеңетін боласың депті. Бұл сөз Илаһилық ханзада немесе күштерге билігін жүргізетін деген мағынаны береді) Орталық статистикалық басқармасының 2014 ж. қыркүйектегі берген мәліметтеріне қарағанда, оның халқы – 8 252 500, территориясы – 22072 км². Дүниеде халқының саны жағынан 97-ші және территориясы жағынан 147-ші орында тұр. Forbes журналының мәліметі бойынша Израиль бизнесі дамыған елдердің ішінде 16-шы орында тұр. Жалпы ұлттық өнімі 239,8 млрд. доллар. Электр энергиясын сатып алмайды, өзі өндіреді – 46, 85 кВт.ч (2005 жыл) [7]. Израиль дүниедегі 6-шы ядролық держава саналады [8]. Сингапурдың (санскрит тілінде: арыстандар қаласы мағынасын береді) территориясының көлемі – 715,8 км², жер жүзінде 171 орында, халқы – 5 312 400 (2012 ж.). ВЭФ рейтингісі бойынша 2009 ж. 134 елдің ішінде экономикасы жағынан 3-ші орнында иеленген [10]. Малайзияның (санскрит тілінде «тау елі») территориясының ауданы 329 758 км², яғни дүниеде 64 орында тұрып, ең дамыған ірі экономикаға ие. Оның ВВП-сы 414, 400 млрд. долларды құрайды [9]. Ал, Қазақстан жерінің көлемі – 2 млн. 724,9 мың км. Енді салыстырып көріңіз, мемлекеті құрылғанына 23 жыл өтіп, жері мен территориясы айқындалып, шетелдіктер тарапынан мойындалса да, онда қазақтардың тіл мен мәдениет тұрғысынан бірыңғайлығы мен біртұтастығының болмай отырғандығын кім түсіндіріп бере алады. Қожанұлы Қазақстанның ішкі мүмкіндіктерін сан қырынан саралап-салмақтай отырып, қырғыз-қазақтың азғантай жерді болса да иемденіп мемлекет жасай алса аздық қылмайды дегенде, жер негізінде ұлттық мемлекет құрып алып түзу жолға түсер едік қой деп үміттенген болатын. Бұл ретте де ұлттық мемлекетті құру кезек күттірмейтін мәселе ретінде ең бірінші орында тұратынын қадап айтқан.

Қазақтар қайтіп бірігуі керек деген сауалдың жауабын іздеген Қожанұлы қазақты бүтіндеу жерінің анықталуы, шекараларының межеленуі, солардың негізінде Қазақстанда мемлекеттік аппараттың құрылуы, барша қазақтарды біртұтас Қазақстандағы мемлекет

ауқымында біріктірумен байланысты деп білді. Қазақ бірлігі мәселесінің мемлекеттілік арқылы шешілуі керек екендігін тереңнен ұқты. Әрине, бұл ретте қазақ қайраткерлерінің көбі РК(б)П ОК-інің және Лениннің Түркістанның Өзбекстан, Қырғызстан және Түрікменстан сияқты өлкелерінің картасы жасалынсын және оларды ажырату шарттары анықталсын деген ұсынысын ұлттық мемлекетті жасауға мүмкіншілік тудыратын жол деп білген және сенген еді. Содан соң бұл бағытта алғашқы қадамдар жасалына бастады. Бірақ бұл қадамдар большевиктердің Орталық үкіметінің және басшыларының кесірінен тиянақсыз аяқталды. Солай болуға тиіс те еді. Өйткені, олардың Түркістан халықтарына жартылай автономия беруге де ықыласы болмаған. Бұл – жай ғана қиял еді. Мұны сол жылдардағы елдің өмірін тозаққа айналдырған большевиктердің әрекеттері көрсетті ғой. Әрі қарай ашаршылық, зорлық-зомбылық, репрессия, азып-тозу жалғаса берді.

Межелеу үдерістері мемлекет жасаудың басы еді. Күн. Жер. Су. Ауа – тіршілікті тіреп тұрған төрттағандар. Сонымен бірге олар этностық топтасудың алғышарттары саналады. Осылардың негізінде Алаш баласының басын қосу арқылы мемлекеттіліктің негізін қалауға болар еді. Бұл тек ұлттық мемлекеттің ғана қолынан келетін іс. Келешекте мұндай құрылымның негіздерін қалыптастыруды, бәлкім кейінгі ұрпақтар қолдарына алар.

Қазіргі уақыттағы әлеуметтік-экономикалық сәйкессіздіктер, халыққа жат құндылықтарды тұтыну, мемлекеттік тілде хабар тарату, сөйлесу, білім алуы жағынан да қазақтардың іштей бөлінуі советтік режимнің нәтижесі және сол режим қалыптастырған жергілікті кадрлардың күйігінен болып отыр. Егер бұған қазірдің өзінде тосқауыл қойылмаса, тұтастану мүмкіншілігінен біржолата айрылып қаларымыз хақ. Олардың басын қосатын кез келді және лайықты қайраткерлер баршылық. Бұл үдеріс біздің «Нұрлы жолдан» басталмақ. Бұл ретте қазақ қоғамы тұтастығының алғышарттарын айқындау мақсатында оның ішкі жағдайына байыпты барлау жасау керек. Барлық әлеуметтік топтар арасында, әсіресе жастардың тәрбиесі мен адамгершілік қасиеттерін анықтау мақсатында социологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу ләзім. Анау айтты, мынау айтты екен деп, жел сөзге иланбастан осынау мәселені кейбір шенеуніктер мен өтірік патриоттардың қолына шешіп бер деп беруге де, сенуге де болмайды.

Қожанұлы «Тез орындалмақшы» деген мақаласында:

«1897 жылғы санақта қазіргі Қазақстан жеріндегі халықтың 42 проценті орыс екен.

Әзіргі Түркістан жеріндегі халықтың 6 проценттейі орыс екен... 1920 жылғы санақта әзіргі Қазақстанда 53 процент орыс бар, Түркістанның қазақ облыстарында 25 процентке дейін орыс бар. Осы сандар басып келе жатқан күштің қай жақтан, қалай бет алып келе жатқанын көрсетіп тұр», - деп жазды [11]. Бүкіл Қазақстан халқының 47 процент жарымы ғана қазақ екен [12, 62]. Демек, «сол кездегі Қазақстанда қазақ емес ұлттар – көпшілік. Бұлар – орыс пен ноғайға ұқсаған шаруасы мықты, мәдениеті жоғары, жұртшылығы орнықты, саясатқа қазақтан гөрі жетік халықтар. Ал біз қазіргі Қазақстандағы орыстілді қазақтар мен қазақтардың арасындағы арақатынасына қарап күштің қай жақтан, қалай бет алып келе жатқанын бағамдауымыз керек. Өйткені, қолда бар нақты фактілер мен нәтижелердің қазақты қуанта алмайтыны жөнінде ойлануымыз керек. Әрине, бұрындары қазақ басқа халықтан таяқ жеп, беті қайтқан, құндылықтарынан, ата дәстүрлерінен баз кешіп, шегініп баруға мәжбүр болған ұлт еді. Енді, міне тәуелсіздіктің тірегі берік қолда.

Сонымен, межелеу кезіндегідей, қазіргі уақытта да демографиялық жағдайдың мемлекеттілікті, елдікті орнықтыруда қуатты фактор екендігі алға тартылады. «Сөйтіп, Қазақстанда, – деп жалғастырады ойын Қожанұлы, - ұлт мемлекетін жасау мәселесі әлі түгел шешілмеген. Қазақ ұлт мемлекетін жасау біткен жоқ – бұл алдымыздағы іс» - деп ашыныңқырап айтады. Ұлттық мемлекет құрылмай қазақтың ешқандай ісінің бітпейтінін бүкпестен жайып салды. Әрине, бұл алдағы тарихи іс. Оның орындалуымен, сөзсіз, қазақ Аймақта нағыз көшбасшы бола алар еді. Және басқа түрік республикаларының локомотиві рөлін де атқара алар еді.

Қожанұлы Орта Азияны ұлттық-территориялық межелеудің өзіне қарсы еді және межелеуден кейін де бұл өңірді мекендеген халықтардың араларының мүлде алшақтауына келіспеушілігін білдірген. Ол «Қазақстан мен Қырғызстан ынтымағы болсын!» атты мақаласында тұрмыс-тіршілігі, күнкөріс көзі ұқсас, шаруашылықтары шақтас болғандықтан бұл екі жұртқа ара ажыратып, бас бөлектегеннің тиімсіздігін дәлелдеген. Автор Орта Азия мен Қазақстан халықтарының федерализм негізінде бірігуін құптаған. Федерация – бұл өзінің территориясына, өзінің конституциясына, азаматтығына, өзінің жеке заңдарына, жоғары мемлекеттік органдарына және т.б. ие мемлекеттер немесе мемлекеттік құрылымдардан – федерация субъектілерінен құралатын мемлекеттік ұйымның түрі. Әрине, мемлекеттің мұндай саяси-территориялық ұйымының түрін сол кездегі

Ресейдің қол астындағы түркі халықтарының өкілдері, мысалы Башқұртстан лидерлері де (А.З. Уәлиди Тоған) құптаған болатын. Ленин және басқа большевиктер осының өзін түріктерге көп көрді ғой. Олар түрік халықтарының федерациясын өңі түгіл, түсінде де елестете алмаған еді. Сондықтан бұл туралы сөз қозғаудың өзін артық санағандықтан, Қожановтар амалсыздан барып басқаша жолды ұстанған-тын. Яғни шекаралардың ажыратылуын қазақтардың топтаса мемлекет құрылуының алғышарты ретінде пайдалану керектігін ұқтырған-тын. Бұл реттегі өкінішін оның мына сөздерінен-ақ білуге болады: осы күнге дейін бір болып келген, - деп жазады ол «Дау тоқтап, іс басталсын!» атты мақаласында шаруа жағынан жігі ашылмаған Түркістан ұлттық-территориялық межелеудің нәтижесінде енді тозып, төрт-бес мемлекет болып отыр [2, 320-321]. Аралары ашылмаған өлкелер алшақтап кетті. Ал шекаралар бөлінісіне қазақтар шала-шарпы әзірлікпен келгендіктен, көп азап шекті. Иә, Қазақстанда аяқ-астынан басталған өзгерістердің нәтижесінде халық мал-мүлкінен айрылып, құр қалды.

Алайда, жер-су реформасының нәтижесінде үрей үстінде ұсталған алаш халқының өз жеріне өзі толығымен ие болу үміті ақталмады. М. Қойгелдиев жазғандай, «тіптен кеңес өкіметі тұсында ішкі Ресейден қазақ жеріне қоныс аудару бұрын болмаған қарқын мен ауқымға көтерілді. Мәселен, Жетісу облысы тұрғындары құрамындағы орыстардың үлесі 1920-1924 жылдар аралығында ғана 14,4 проценттен 28 процентке өсті [13,49]. Жер мәселесінің жеткілікті шешілмеуіне қазақтардың саяси тәжірибесінің саяздығы да әжептәуір әсер етті. Қазіргі уақытта да шетелдік компаниялармен келісім-шарт жасасқанда өзіміздің есемізді жіберіп алып отырған жоқпыз ба?

Жер-территорияның анықталуына орай мемлекеттіліктің атрибуты саналған Астананың географиялық орны мәселесі туындайды. Бұл ретте Қожанұлы Астананың орыс ішінде және айналасы орыстілділермен қоршалған ортада орнауын құптамады. «Мемлекет астанасының жұртшылығына сүйеніп істемесе, бас хүкіметтің ісі оңбайды» (Ақ жол, 1924, 12 қараша). Ол астананың қазақ ұлты жұртына жуық болуы керек. Орыстілділердің қазақ ұлт мемлекетінің ұлтшылдығына (ұлтжандылығына деп оқу керек) орда болуына қисыны жоқтықтан жарамайды деп түйді ойын. «Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы (көркем көшелер мен ғимараттар – автор) керек емес, жаман да болса, өз ордасы болуы керек. Ол болмаса қазақ ұлтының ішкі тіршілігі оңдалып, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің қамына керекті шаралар іс

жүзінде істелуі қиын («Ақ жол», 1924, 16 желтоқсан). Өз ордасы деген сөзді қазақша әуен, сөз, жүріс-тұрыс және қазақи бітім-болмыс мағынасында түсінген. Астана Ұлытауға немесе басқа бір қалаға көшірілсе де, егер ол жерге аппарат орыс тілділерімен бірге көшіп барса, этностық орта болмағандықтан, ақпараттық кеңістік, тіл мен мәдениет саласындағы керекті шаралардың істелуі қиын болар еді. Қазіргі уақытта, ресми қазақ теледидарының хабар таратқанындай, жүргізуші диктордың айтуынша, Астана қаласында қазақ балаларының 47 %-і орыс мектерінде білім алып тәрбиеленуде екен [14]. Бұдан тысқары, Ақмоланың кезінде Тың-тыңайған өлкенің орталығы болғаны, ол жерде орыс туының тігілгені де белгілі.

Халықтың басын қосу мәселесі, Н.Ә. Назарбаев айтқандай, экономикаға тікелей байланысты. Әрине, шаруа қамы бірікпей, яғни аймақтар мен қалалар арасында инфраструктуралық және экономикалық қатынастар орнатылмай, ел мен халық арасы жақындасып бір мемлекет құрылмайды. Сондықтан да «Нұрлы жолдың» негізгі бағыттарының бірі – инфраструктураны дамыту болмақ. Ел экономикасы көтерілмей (әл-ауқаты, тұрмысы) адамдардың, жалпы халықтың пейілі дұрысталмақ емес. Еуропа және басқа шетелдік компаниялары жер байлығын сауын сиырдай пайдалануда. Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына арналған жиында Н. Назарбаев: «оның қызығын шетелдіктер көріп келді. Тек шикізат экспорттаймыз. Енді шикізатты өңдейтін өндірісті қолға аламыз», – деді [15]. Және де жер байлықтарын қымбат бағамен өткізуді де ұмытпауымыз керек. 90-жылдары Қазақстанда жүргізілген реформалардың зардабынан жұрт қаңғып кетіп, енді есін жия бастады. Ол өзгерістер өте қажет еді. Бірақ та миллиондаған қарапайым халықтың қиыншылықтарды бастан кешіруіне тура келді. Дегенмен де халық әлі күнге дейін олардың зардаптарынан толықтай айыққан жоқ. Шашылып жатқан дүниенің есебінен байлыққа батқан банкирлерге, Ұлттық банктің есебі бойынша, тұрғындардың берешек қарызы бұл күнде 2 триллион 600 млрд. теңгені құрайды екен [16, 3]. Олар несиенің есебінен автокөліктер алады, той жасайды, үй салады, шетелдерге барып қыдырып қайтады. Бірақ «Хабар» телеарнасынан «Көзқарас» айдары бойынша Әсел Ақбарова жүргізген «Несие туралы әңгімеде» драматург досымыз банкирлер несиені шетелдерден 2 % үстемесімен алып халыққа 20 %-пен беріп жатыр деді [17]. Осынау

деректі алға тартқан ол, банктерді несие пайызын төмендетуге шақырды.

Қожанұлы мемлекетке негіз бола алатын мал шаруашылығы және диқаншылыққа көңіл бөлгенді жөн көрді. Мұны да бір мемлекет болудың жолы деп қарастырды. Кеңестік кезеңнің бастапқы жылдарында дәстүрлі шаруашылықтың тоз-тозы шығып еді, енді бұл салалар күшейтілуі керек, дейді. Ал қазіргі Қазақстанда Тәуелсіздік алғанымыздан бері 20 жыл өткен кезде ғана мал шаруашылығы мен диқаншылыққа көңіл бөлініп, инвестиция тартыла бастады. Біздің жалғыз мықты брендіміз, мақтанышымыз боларлық әлемге еліміздің атын да, даңқын да шығарып танытатын сол шаруашылық түрлері қолға алына бастады. Алматы, Астана және т.б. қалаларының маңында азық-түлік белдеулер құру ісі жоспарланып жатыр. Бұған да шүкіршілік етейік. Сөйтіп, қазақ еңбекшілерінің қолында өзгеріс әкелген бостандық жемістерінің бірі де жоқ деп ауызды құр шөппен сүртуге болады ма? Көрмес түйені де көрмес. Шешімін күтіп жатқан проблемалар бар. Бұлардың жаңа экономикалық саясат аясында шешілуіне күмән жоқ. Қазақстанның кең-байтақ жері, топырағы, тау-тасы өзен көлі – бәрі қазақтікі, деді емес пе Н. Назарбаев.

Рас, қазақ мінезіндегі міндердің ішінде парақорлық пен рушылдықтың қоңсы қонатындығы белгілі. Парақорлық жайлаған жерде экономиканың желге ұшатындығы тағы белгілі. Сондықтан күрес халық, қоғам тарапынан бақылау орнатылуына байланысты, бұл ретте БАҚ-тың рөлін күшейту қажет, өйткені жемқорлық, негізінен мемлекеттік органдарда әуіж алуда екендігі жалпақ жұртқа мәлім. Мұны органдардың өзіне ғана сеніп тапсырып қоюға болмайды. Жекешелендіру оларға қол келіп жатыр. Стратегиялық маңызды нысандар мемлекеттің қолында-бақылауында болуға тиіс. Жалпы олигархтардың баюына жағдай жасап, көбейте беруге болмас, ақыры не болды: 1650 дәулетті елін тастап шет жерге шығып кетті емес пе? Олигархтардың бірсыпырасы халықтың жағдайын және мемлекеттік мүддені ойлайды дегенге сену қиын. Экономика социалдық ориентир, яғни әлеуметтік бағытпен сипат алып дамымаса, теңсіздік белең алып, дағдарыс пен тұрақсыздық бола береді.

Қожанұлы мемлекеттің іргетасын құруда істі сайдың тасындай өзіне қарасты жұмысты мемлекеттік мүддемен ұштастыратын таза, адамгершілігі биік, ұлтжанды азаматтарға сеніп тапсыруға болады дейді. Мұндай жандар Ұлттық болсын, Мемлекеттік болсын, әрбір мәселені қазақтың тұрмысы, мәдениеті және дәстүрлеріне жанастыра

іске асыру жағын ойлайды. Демек, осындай кадрлар бәрін шешеді. Міне, қазіргі уақыттағы ойланатын маңызды мәселе осы.

Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызы бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек.

Демек, мемлекеттілік те, тіл де, мәдениет те халықтың өз денесінен өсіп шығуы керек деген тамаша идеяны да айтқан сол Қожанұлы. Ол, әсіресе тіл жөнінде байыпты әңгіме қозғаған: «Ата-ана, бауырластары далада көшіп жүрген, өзі қалада орыс мектебінде ... тәрбие алып, далада бір тиынға аспайтын қылқима «интеллигенттер» қырғыз-қазақ жас буынына идеал емес. ...қала «интеллигенттері» күшімен ел іші мектебі тууы қиын... Мәдениет кесегі ел ішінен қалансын». «Ұлт мәдениетінің ошағы – ұлт мектебі жоқ». Мектепті жұртқа жуықтатып-жақындататын – оқыту тілі. «Қырғыз-қазақ халқының бір заманда қолы жетіп, бір жөнді мектептері бола қалса, олардың барлығында оқыту тілі – ана тілі болуы міндет...Қырғыз-қазақ еңбекшілерінің балалары тегіс әуелі ана тілі мектептерінде тәрбие алуы тиіс. Мезгілсіз жат тілге байланып, мың қате болып сорлағаны дұрыс емес. Білім – тілде емес, түсініктерде, тәрбие – орысша шүлдірде емес, жақсылыққа жаттығуда. Бұлар жас балаға ана тілінде оқытатын ұлт мектебінен табылады, - деп байлам жасаған. Қожанұлы мынадай мәліметті де келтіре кетеді: «...Перовскіде 1 орыс, 1 қазақ және 2 өзбек мектебі бар. Менің ойымша, Перовскіде өзбек көп деп ешкім айта алмаса керек, бірақ сонда да мектебі екеу. Ал қазақтарға арналған мектеп біреу-ақ. Міне, саясаттың сиқы осы!» [2, 334]. Салыстырып көріңіз, қазіргі уақытта да қазағы қалың қоныстанған жердің өзінде қазақ мектебі 100 % өсіп-өркендеп жатыр деуге болады ма? Мысалы, 140-мыңдай тұрғыны бар Түркістанда орысты көрмейсіз, бірақ Некрасов, Никитин атындағы орыс мектептері жұмыс істеуде. Бұған қоса № 15 аралас мектеп және бар. Ал Астанада қазақтар саны көбейді деп мақтанамыз, бұл қалада қазіргі уақытта орыс мектептерінде оқитын қазақ балалары 47 % екен. Мәдениет пен ағарту майдандарындағы мұндай өрескел жөнсіздіктер мен жолсыздықтарға қашан тосқауыл қойылар екен.

Қожановтың «Оқу жұмыстары жұртшылықтың туы, жұртшылыққа құрал болуға тиіс», «Қазақ-қырғыздың ұлт мектебін жасауға

кірісіңдер!» секілді мақалалары бүгінгі қазаққа арналып жазылғандай, бұларға жедел жауап беруді талап еткендей.

Адам қай тілде оқып, білім алса, сол тілдің ыңғайына қарай тәрбиеленіп, қалыптасады. Орыс мектептерінде өтілетін пәндер бойынша мыңдаған ұғымдар мен терминдер, мысалдар мен сөз тіркестері, ассоциациялар мен насихаттар және т.б. – бәрі орысша қабылданатындықтан, балалардың ойлау жүйесі өзгеріске ұшырап, мұның этникалық педагогика мен тәрбиеге тигізетін әсері ұшан-теңіз екені айтпаса да түсінікті. Осыны біле-көре тұра қозғалмайтынымызға не жорық? Мәдениеттің түп қазығы, жұртшылықтың, елдіктің тірегі, тәуелсіздіктің шын құралы мен қорғаны – ұлттық мектеп пен жоғары оқу орындары. Ж. Аймауытов былай деп айтқан екен: Ана тілін жақсы меңгеріп алмай тұрып, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес. Ана тілі – жүректің терең сырларын, халықтың басынан кешкен дәуірлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сақтап отыратын қазына. Біздегі шенеуніктердің осындай түсінігі болса, балабақшадағы 2 жастағы балаға, мектептің 1-сыныбының оқушыларына ағылшын және орыс тілдерін қоса оқытуға құмартпас еді ғой. Ұлы философ Г. Гегель «білімділіктің ең басты факторы туған тілінде сөйлеу мен оны сыйлаудан басталады» демеп пе еді? Ұлы педагог К.Д. Ушинскийдің сөздеріне құлақ түрелік: «Туған тіл – ақыл-ой дамуының негізі және барлық білімдердің қазынасы [18, 6].

Кез келген оқиға немесе құбылысты түрік тілінде толық бейнелеуге болатынын, мемлекет, поэзия-әдебиет, ғылым тілі болған түрік тілдерінің байлығы мен қарымы таңқаларлық екендігін өз кезінде-ақ Қашқари мен Науаи жазып кетті емес пе? Тіпті біздің көршілес славян, иран, индия елдерінің тілдеріне енген қаншама түрік сөздері бар десеңізші! Әмір Нәжіптің «XI-XV ғасырлардағы түркі тілінің тарихы туралы зерттеуінде» XIV ғасырдың басында Үндістандағы Дели сұлтанатында Бадыр ад-дин Ыбыайымның бірнеше тілдің түп-тамырын талдайтын парсы тілінің лұғаты жасалған. Мұнда түркі тілі де қамтылады. Шығарма – «Ауызекі лұғат, зерттелетін дүние» деп аталады. Бұл шығарманың қолжазбасы ТашМУ-дың қолжазба қорынан табылған. Оның лұғатындағы түрік сөздерінің көпшілігі бүгінгі қазақ сөзінен айырғысыз. Демек, Бабыр барғанға дейін де Үндістанда түркі тілі халықтар арасындағы қарым-қатынас тілі болған [19, 9-10]. Ал біздердің қазақтар арасындағы қарым-қатынас тілі ролін қазақ тілі қашан атқарар екен деумен күніміз өтіп барады.

1990-шы жылдары жан сақтау, қарын мәселесінен жұрттың басы босамады, әрине. Ал қазір мектепті түзеу керекті істің ең керектісі. Ендігі жерде мұғалім мәртебесінің биікте тұру керектігі жөнінде айтыла бастады. Бірақ, нәтиже күтілгеніндей емес. Мемлекеттің де, халық мәдениетінің де түп қазығы, жұрт тірегі, тіпті тәуелсіздіктің тағдыры да – мектеп пен тәлім-тәрбие ісін дұрыс жолға қоюға, ата дәстүріміздің сақталуына тікелей байланысты.

Тағы да Қожанұлының сөздеріне құлақ асайық. Ол ағарту ісін алға жылжытуды үлкен мақсат етіп қойған және оны мемлекеттік құрылымның негіздерінің бірі деп білген. Мұғалімдердің адамгершілігі, кескін-келбеті, ой-өрісі, педагогикалық біліктілігі мен этикасы қандай болуы керектігі жайында «Соқырдың тілегені – екі көзі» атты мақаласында таратып айтады. Халықтың салт-санасын, тұрмыс-тіршілігін, бір сөзбен айтқанда тарихы мен тағдырын толық түсініп-түйсінетін, туған топырағынан кіндігі (генетикалық коды) ажырамаған жан ғана айналасына сәуле-шұғыласын себе алады. Мұның мемлекет басшылары мен қызметкерлеріне де тікелей қатысы бар. Қожановша айтсақ, орысша сөйлеп, орысша ойлайтын, орыс мектебінде оқыған «қылқима» интеллигенттердің, қала интеллигенттердің күшімен ел іші мектебі тууы қиын, елді жөнді басқару да қиын. Ол мәдениеттің кесегі ел ішінен қалансын, мемлекет кесегі ел ішінен жасалсын, ал қазіргі уақытта Ұлт мәдениет ошағы – дерлік ұлт мектебі жоқ, дейді. Бұдан мағлұм болды: елді қазақша екі ауыз сөзді құрап сөйлей алмағандар емес, ел тәрбиесін көргендер басқаруы тиіс деген қорытынды шығады.

Сонымен, Қожанұлы еңбектерінде оның таным кеңістігі мен сол ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқы тұрмысының жағдайлары сипатталынады. Оның дәстүрлі танымды бойына сіңіргендігін және сол заманындағы өзгерістердің лебін білдіреді. Ол қайраткер ғана емес, қазақтың жанашыр ғалымы да. Оның шығармалары қазақтың халық ретіндегі табиғаты мен тағдырынан туындаған дәстүрге негізделген. Жан-тәнімен қазақ қоғамы ғимаратының қалай да дұрысырақ салынуын қалаған жан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әрназаров Т.Ә., Акбаров А.И. *История печати Туркестана*. Ташкент, 1976, 288-бет. Қараңыз: Амантай Шәріп. *Сұлтанбек Қожанұлының қайраткерлік және қаламгерлік қызметі* (Талдаулар мен түсіндірмелер) // Сұлтанбек Қожанов. Шығармалары. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 289 бет.
2. Сұлтанбек Қожанов. *Шығармалары* (Құрастырған проф. А.Шәріп). – Алматы: Арыс баспасы, 2009. –10 бет.
3. Георгий Сафаров. *Түркістан* // Правда, 1920, 20 маусым.
4. Георгий Сафаров. *Түркістан* // Правда, 1920, 24 шілде.
5. Сұлтанбек Қожанов. *Құжаттар мен материалдар*. 1-том. – Алматы: Жалын баспасы, 2013. – 383 бет.
6. В. Көшербай. «Нұрлы жолдардың» бәрі Мәскеуге апарады // Жас Алаш № 102, 23 желтоқсан 2014 ж., 2 бет.
7. *Best Countries for Business*. Forbes (28 июня 2007 г.). [Израиль — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Израиль](http://ru.wikipedia.org/wiki/Израиль)
8. Александр Шульман. *Ядерный меч Израиля*. [Израиль — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Израиль](http://ru.wikipedia.org/wiki/Израиль)
9. [Сингапур — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Сингапур](http://ru.wikipedia.org/wiki/Сингапур)
10. Малайзия бойынша: [↑ Country Comparison :: GDP \(Purchasing Power Parity\)](http://Country Comparison :: GDP (Purchasing Power Parity). CIA). CIA. Проверено 1 июля 2011.
11. Ақ жол, 1924, 12 қараша.
12. «Қазақ ұлт мемлекеті жасасын!» Сұлтанбек Қожанов. Шығармалары (Құрастырған проф. А.Шәріп). – Алматы: Арыс баспасы, 2009. –62 бет.
13. Қойгелдиев М. *Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері* // Қазақ тарихы, 1993, № 1, 49-бет.
14. 24 kz телеарнасы, 02.12.2014.
15. *Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына арналған жиында Н. Назарбаевтің сөзі* // Қазақстан ұлттық телеарнасы, 15.01.2015.
16. «Несиесі жоқ қазақ – қазақ емес» // Қазақ үні, № 46 (654), 18 қараша, 2014, 3-бет.
17. «Хабар» телеарнасы, 14.01.2015.
18. Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. *Қазақ тілі*. 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2005, 6 бет.
19. *Бабырнама*. Алматы: Жалын баспасы, 1990, 445 бет.